

**БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚАЗАҚ-ҚАРАҚАЛПАҚ
ТУЫСҚАНДЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖЫРЛАНУЫ
RELATED KAZAKH AND KARAKALPAK CONNECTION
IN BERDAKH'S WORKS**

Гулистан ҚАНААТОВА*

Түйіндеме

Мақалада әйгілі қарақалпақ ақыны Бердақ Қарғабайұлының қазақ-қарақалпақ халықтарының туыскандық байланыстарын, олардың тарихи тұлғаларын жырлаған кейбір шығармалары сөз етілген. Мысалға алынған деректер шежірелік және жазба тарихи мағлұматтармен салыстырылып үйренілген.

Соның ішінде, Бердақтың поэзиялық үлгіде жазылған «Шежіре» шығармасының негізінде халық шежірешілігімен қатар, діни идеологияға сай ұғымдардың да тамырласып жатырғандығы шынайы түрде ашып берілген. Ақынның «Түркістан» мәселесімен байланысты пікірлері жаңа этнографиялық мәліметтермен салыстырылып дәлелденген. Сонымен бірге, Әзберген би тұлғасы жаңа қырынан танылған және оның қоғамдық іскерлігі бойынша бай фактілерге сүйеніп тұжырымдама жасалған.

Кілт сөздер: Бердақ, қазақ, қарақалпақ, шежіре, тарихи тұлғалар.

Summary

This article deals with related connections of Karakalpak and Kazakh people in famous Karakalpak poet Berdakh's works and also there are given examples of some historical personalities.

The given examples are studied from the point of view of comparison in genealogical sources and historical information.

Including, along with the samples written on the basis of the poetic «Genealogy» of Berdakh, there is a true disclosure of the concepts of religious ideology, corresponding to popular beliefs. And the questions raised in the problem «Turkestan» are compared with ethnographic data and find their own proof. At the same time, the image of Azbergen-bey is revealed with the new side, based on the facts of his organizational activities.

Key words: Berdakh, Kazakh, Karakalpak, genealogy, historical personality.

* Аға оқытушы, Әжанияз атындағы Нүкіс мемлекеттік педагогикалық институты жанындағы Халыққа білім беру қызметкерлерін қайта дайындау және олардың біліктілігін арттыру өңірлік орталығы. Нүкіс-Өзбекстан.

Senior research worker, The Regional Centre of retraining and qualification upgrading of Public Education staff by Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz. Nukus-Uzbekistan.

ulpan-1977@mail.ru

Ежелден еншісі бөлінбеген қазақ және қарақалпақ халықтары сан ғасырлар бойы талай-талай тар жол тайғақ кешулерден, тағдырдың қаншама қатал сындарынан мүдірмей өтіп, өз ұрпақтарын бүгінгідей бейбіт күнге, бақытты дәуренге жеткізіп отыр. Осынау туысқан қос халықтың өткен өмірі ғана ұқсас емес, тіні де ортақ, тілі де ортақ, діні де ортақ, ділі де ортақ. Шежіресі бір арнадан бастау алған осы тектестікті алғаш жырға қосқан Шығыстың жарық жұлдыздарының бірі, қарақалпақ халқының әйгілі ақыны, әрі жыршысы Бердақ (Бердімұрат) Қарғабайұлы болатын.

Әрине, жұртшылық арасында кең тараған ауызша шежірелерде қазақ пен қарақалпақ халықтарының арғы түбінің бір екендігі әр кезеңде де жиі насихатталып келген. Алайда сол шындықты қағазға түсіріп, шежіре етіп жазған, оны қос халық ортасында жырлаған ақиық ақын Бердақ еді. Бердақ өзінің «Шежіре» атты шығармасының бастамасында:

*Көріңдер халықтың шежіресін,
Есіткін шежіренің мәнісін,
Баршаның ата-бабасын,
Айтып баян қылған екен,¹ -*

деп әлеуметтің назарын осы тарихи туындыға аударуға түседі де, өз сөзін одан әрі жалғап:

*Әнес, Мәлік – екі кісі,
Пайғамбардың саһабасы,
Әнес – қазақтың бабасы,
Содан «алаш» болған екен... -*

дейді (Бердақ, 1993: 3). Шежіреде аты аталып отырған Әнес есімді тұлға ісләм дінін насихаттаған діни қайраткерлердің бірі болса, ал «алаш» ұғымының қазақ халқының елдік ұраны және тарихи атауы екендігі белгілі. Шындығында, ауызша тараған шежірелерде де байырғы алаш қауымы, бүгінгі қазақ елі өзінің халық болып қалыптасу бастауларын «Әнес саһаба» есімімен байланыстырады (Үсенбаев, 2003: 13-14). Бердақ міне осы жәйтті шежірелік жолмен баяндаған. Ақын оны жәй баяндамастан туыстас жұрттардың діни-шежірелік сілсілесі осы тұлғалардан басталатынын дәріптей келіп:

¹ Мәтіндер қазақшаға аударылып берілді – авт.

*Мәліктің ұлы Разыһақ,
Жас шағында қойды құлпақ,¹
Киген десер қара қалпақ,
Содан «қалпақ» болған екен..., -*

деп Мәліктің баласынан қарақалпақ халқын шығарады (Бердақ, 1997: 132). Яғни, «Әнес, Мәлік екі кісі» деп, оның бірінен қазақ елін, екіншісінен қарақалпақ халқын тарқатып, олардың түпкі жақындық жерін екеуінің де сағасы «пайғамбардың саһабалары» екендігімен сипаттайды.

Бердақ шайыр қазақ-қарақалпақ халықтарының туысқандық негіздерін баяндауда этникалық тектестікті емес, діни туыстық пен қауымдастықты басты назарда ұстаған. Бұл сол замандағы идеологияның тегеурінді тірегі, тұғырлы дерегі еді. Әйтсе де, дәстүрлі мұсылмандық қалыптан шықпаған ақын осы халықтардың «алаш», «қалпақ» (ескі мағынасы: «қас батырлар қауымы») сияқты тарихи атауларын тілге алу арқылы олардың түпкі тегінің ортақ бір түбірден өрбитіндігін шежірелік тілмен жеткізген.

Бердақтың «Шежіре» шығармасында және басқа да туындыларында Нағадай би есімі жиі аталады. Ұлы сөз зергері бұл тарихи тұлға жайлы:

*Нағадай би – жұрт ағасы,
Барша қоңыраттың бабасы,
Отыз ұлдың ол атасы,
Ұлы отыз болған екен..., -*

деп жырлайды (Бердақ, 1993: 17). Шежірешілердің жазуынша, Нағадай бек (би) әулетінен тараған «отыз екі тайпалы қоңырат» елі ежелден-ақ Мәуереннаһрды ен жайлап келген. Соның біршама бұтақтары тегі бір қандас халықтар арасына да араласқан. Нағадай биден енші алған «отыз екі тайпалы қоңырат» аталған елдің бір буыны *қолдаулылар*. Аңызға қарағанда, қолдаулы тайпасының басым көпшілігі Түркістан жерін жайлаған. Бұл жайында Бердақ өзінің «Аманкелді» атты шығармасында:

*Көп қолдаулы Түркістанда,
Соган барды Аманкелді..., -*

¹ құлпақ / ғұлпақ – төбеде қалдырылған бір шоқ шаш.

деп жазады (Бердақ, 2003: 87). Аманкелді де Нағадай бабаның ұрпағы. Қазақ халқының Орта жүз бірлестігіне кірген қоңыраттар да өздерін Нағанай (Нағадай) баба, Орын би, Жығалы мырзалардан өрбітеді (Қоңырат шежіресі, 1992: 6-7). Қазақстанның оңтүстік өңірін мекендеп келген қоңыраттар арасында Аманкелді батырмен туыстас аталардан тарайтын *қауыншы, қарасирақ, көлеген, қазаяқ, балталы, бөгежелі* секілді бірқатар рулар мен рулық топтардың жасайтыны аян. Сонымен бірге, Түркістан өңірінде жасаушы қоңыраттар құрамында арғы тегі қарақалпақтың тағы бір жуантамыр әулетінен тараған «Ерназар тұқымы» деп аталған аталықтың бар екендігі де зерттеулерден белгілі (Омар-ұлы, 2007: 42-44). Бердақтың «Көп қолдаулы Түркістанда» деп жазуының сыры осында болса керек.

Бердақ Қарғабайұлы халық шежіресін жетік білгендіктен де көп адамдармен сырлас, сыйлас болған. Ақын жанына жақын тұтып, қадірлеген осындай жандардың бірі – Өзберген би болыпты. Өзберген (толық есімі: Әзизберген) Мұңайтпасұлы қазақ халқының ортасынан шыққан беделді тұлға, тарихи қайраткер, әскери қолбасы. Бұл жайлы энциклопедиялық деректерде «Мұңайтпасов Өзберген (1806-1873) ХІХ ғасырдың 2 жартысы – Кіші жүз шекті руы қазақтарының патша өкіметіне қарсы көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі, батыр...», - деп жазылған (Қазақ совет энциклопедиясы, 1976: 214).

Өзберген Мұңайтпасұлы Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бас көтеріп, Есет батыр бастаған көтерілістің бел ортасында жүрген. Осы көтеріліс кезінде ол Патшалық Ресейдің қойған өкілі жергілікті әкім сұлтан Арыстан Жантөринді Елек өзені бойында жазым етеді. Халық сол кезден бастап оны «Өзберген батыр» деп атай бастаған көрінеді. 1858 жылы бұл көтеріліс бастырылғаннан кейін Өзберген өз ізіне ерген нөкерлерімен бірге Бесқала өлкесіне, яғни Қарақалпақ жеріне қарай ығысады. Өзбергеннің даңқын есіткен Хиуа ханы Сейітмұхаммед оның келуіне жылы қабақ танытып, батырды өзі басқарып келген қауымының биі етіп тағайындайды және Қоңырат бектігі аумағынан жер береді. Өзберген би бұл жерден бекініс салдыртқан. Бидің құрғызған бұл құрылысы жөнінде кезінде оны келіп көрген орыс зерттеушісі М. Н. Галкин де жазып қалдырған еді (Галкин, 1868: 180).

Міне осы бекініске жәуміт-түрікмендерінің қолбасшысы Атамұрат жиі шабуыл жасап тұрады. Атамұраттың басқыншылық әрекеттеріне қарсы қазақ-қарақалпақ азаматтары жан аямай күресіп, бұл бекіністі қолдан бермеген және жергілікті халықты

басқыншылардан қорғап баққан. Ал мұның басында Өзберген би тұрған. Өзбергеннің ерлік істері ел арасына тез тарап кетеді де, оны көруге келушілер мен оның қолына қосылушылар саны да күн санап өсіп барған. Шамасы, Бердақ пен Өзбергеннің таныстығы да осы кездерден басталса керек. Халықта «Жақсыны көрмек үшін» деген сөз бар. Осындай сын сағатта Бердақтың да бүкіл Бесқалаға даңқы тарап отырған бұл батырға тілекші болып, онымен жолыққан болса, ғажап емес. Өйткені, ақын Өзбергенді өз көзімен көргенін, ерліктеріне куә болғанын былайша суреттейді:

*Өзбергенді дәріптесем сөзбенен,
Шайқас етер жалғыз өзі жүзбенен,
Иланбасаң барып көргін көзбенен,
Көруге амбеге бірдей көз берген.*

*Білсең Өзбергеннің осал жері жоқ,
Қан майданда оның ешбір теңі жоқ,
Дәріптесем Көрұғлыдан кемі жоқ,
Рүстемі дастаннан артық Өзберген... (Бердақ, 1950: 129).*

Бердақ осылайша Өзбергенді аңыздық тұлғалар Рүстем-дастан, Көрұғлыларменен қатар қояды. Батырдың сұрапыл соғыс кезіндегі ерен қимылдары туралы:

*Өзбергенді дәріптесем мен сізге,
Құлқы-пейілі ұқсар Сұлтан Тебрізге,
Кімге қылыш сілтеп, найза ұрып кімге,
Көп әскерді қашқын қылар Өзберген.*

*Ұрыс салар дұшпанменен шайқасып,
Нардайын аузынан көбігін шашып,
Кімді оққа тұтып, кімдерді шаншып,
Көп әскерді басылдырар Өзберген (Бердақ, 1950: 129), -*

деп сипаттайды. Бердақтың Өзбергеннің ерлігіне ғана тәнті болып қалмай, оның адам жанын баурап алар жылы ілтипаты, ашық көңілі, қара сөзге дес бермеген шешендігі жайлы да толғана жазады:

*Тәңірім сондай бір ерді жаратқан,
Баян етсем, нысы оның Өзберген,
Бұлбұл сынды өзі, татымды сөзі,
Бейне, көмейіне жүз мың сөз берген.*

*Ешкім мұндай емес адами заттан,
Қазақ, қарақалпақ һәм және сарттан,
Сөздері тәтті-дүр қант пен науаттан,
Сөйлескенде көңілін ашып әз¹ берген...* (Бердақ, 1950: 129).

Шын жүректен шыққан бұл сөздердің барлығы Бердақтың Өзбергенді шынайы құрметтегендігін аңғартады.

Тарихқа бақсақ, Өзберген би жөнінде жазып қалдырылған біршама деректерге кездесеміз. Өзберген жайында Шоқан Уәлихановтан бастап Уахит Шәлекеновке дейінгі әлденеше тарихшылар қалам тартты (Шәлекенов, 1966: 14). Әдебиет және өнер зерттеушілерінен ғалым Ақселеу Сейдімбеков, Әбдулхамид Райымбековтер оның саз әлеміндегі қызметін жоғары бағалады (Тарақты, 1992: 16). Өзбергеннің тарихи қайраткерлігі жайлы бүгінгі таңда да бірнеше ғалымдар мен қаламгерлер ізденіс алып бармақта. Осындай зерттеулерді және де байыта түсетін мәліметтердің бірі Бердақтың Өзбергенге арнаған жыры еді. Сонымен қатар, бұл жыр Бердақтың қазақ-қарақалпақ халықтары туысқандығын жырлаған тамаша шығармаларының бірі екендігімен де маңызды.

Жалпы алғанда, Бердақ Қарғабайұлының түбі бір қазақ-қарақалпақ халықтарының ынтымақтастығы, туыстығы жайлы жазылған шығармалары өткенді білу мен тарихты зерделеудегі назар аударарлық дереккөздерінің бірі болып табылады. Бұл мәселені тереңдей зерттеу, ақын дүниесінің, ақын шығармашылығының сырлы қырларын аша түсетіні хақ.

Әдебиеттер

1. Бердақ. (1993). *Шежире*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -36 б.
2. Үсенбаев Т. (2003). *Алшын шежіресі*. – Қызылорда, -462 б.
3. Бердақ. (1997). *Сайланды шығармалары*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -220 б.
4. Бердақ. (2003). *Таңламалы шығармалары*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -108 б.
5. *Қоңырат шежіресі* (1992). / Е. Кәрібайұлының жазбалары бойынша құраст. толықтырған Б. С. Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, -80 б.
6. Омар-ұлы А. (2007). *Ерназар Алакөз хәм оның Түркистандағы урпақлары* // Қарақалпақ халық қахарманы Ерназар Алакөздің туылғанына 200 жыл толыуына арналған «Ерназар Алакөздің Қарақалпақстан тарихындағы

¹ әз / һәз – жан ләззаты, көңілқоштық, рахаттанушылық.

Қанаатова Г. Бердақ шығармаларында қазақ-қарақалпақ туысқандық...

- роли» атлы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкіс, -72 б.
7. *Қазақ совет энциклопедиясы* [Текст] (1976). 12 томдық. 8 т. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, -664 б.
 8. Галкин М.Н. (1868). *Этнографические исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю*. – СПб.: Издание Я. А. Исакова [Типография Гогенфельдена], – 336 с.
 9. Бердақ. *Шығармаларының толық жинағы*. – Нөкіс: ҚҚМБ, 1950. -328 б.
 10. Валиханов Ч.Ч. (1985). *Собрание сочинений в пяти томах*. Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, – 528 с.
 11. Шалекенов У.Х. (1966). *Казахи низовьев Амударьи: к истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII-XX вв.* – Ташкент: Фан, – 336 с.
 12. Тарақты А. (1992). *Күй шежіре*. – Алматы: КРАМДС – Яссауи, – 488 б.

Резюме

В статье рассматриваются казахско-каракалпакские взаимоотношения и некоторые исторические личности в произведениях каракалпакского поэта Бердаха. На основе представленных примеров проводится сравнение между генеалогическими источниками и историческими данными.

Кроме примеров, взятых из поэтического произведения Бердаха «Родословная», раскрываются религиозно-идеологические понятия, противопоставляемые традиционным верованиям. Далее, проводится сопоставление проблем, поднятых поэтом в произведении «Туркестан», с этнографическими данными, делаются соответствующие заключения. Особое внимание уделено определению реального имиджа и общественной деятельности Азбергена-би.

Ключевые слова: Бердах, казах, каракалпак, родословная, историческая личность.

(Қанаатова Г. Распевание родственных связей казахов-каракалпаков в произведениях Бердака)

Özet

Bu makalede, ünlü Karakalpak şairi Berdak'ın eserlerinde yer alan Karakalpak ve Kazak halklarının akrabalık ilişkileri ve bazı tarihsel şahıslar konu olarak ele alınmıştır. Verilen örnekler, şecere kaynaklarındaki karşılaştırma ve tarihsel bilgiler açısından incelenmiştir.

Berdak'ın şiirsel çalışması “Şecere”den alınan örneklere ek olarak, geleneksel inançlarla çelişen dini ve ideolojik kavramlar açığa çıkar. Sonradan, şair tarafından ‘Türkistan’ın adlı çalışmasında ortaya çıkan sorunlar etnografik verilerle karşılaştırılmış ve bunlara karşılık gelen sonuçlar çıkarılmıştır. Azbergen-bi'nin gerçek imajının ve kamusal faaliyetlerinin tanımına özellikle dikkat edilir.

Anahtar kelimeler: Berdak, Kazak, Karakalpak, Şecere, tarihsel kişilik.

(Қанаатова Г. Бердақ Есерлерінде Казак-Карақалпақ Акрabalık Ілішкiлерiнiн Ісра Edilmesi)